

МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ ТЕОФРАСТА (ДОСТОЇНСТВА МОВИ)

Розглядаються мовознавчі студії Теофраста, зокрема достоїнства мови: чистота, ясність, лаконізм, наочність, відповідність, переконливість. Подається аналіз творів „Про склад” (або „Про стиль”), „Про мистецтво поезії”, „Про смішне”, „Про комедії”, „Про віршовані розміри”, „Про натхнення”.

Ключові слова: *достоїнства мови, ясність, наочність, поетика, риторика.*

Із короткої новели Авла Геллія „Аттічні ночі” XIII, 1 відомо, що Арістотель ще за життя призначив своїм спадкоємцем, керівником періпатетичної школи учня Теофраста. У 62 роки Арістотель страдав важкою хворобою і передчував свій кінець. До нього підійшли учні і попросили, щоб він вибрав того, який очолить школу періпатетиків. У цей час у школі Арістотеля виділялися два учні – Теофраст і Менедем. Теофраст походив із Лесбоса, а Менедем – із Родоса. Арістотель сказав, що виконає бажання учнів, якщо знайде у собі сили. Через певний час, Арістотель попросив в учнів іноземного вина, лесбоського або родоського. Однак він хотів, щоб йому принесли зразу два вина, оскільки прагнув вибрати з них краще. Учні швидко знайшли вино і подали його вчителю. Арістотель скуштував родоське і сказав: „Вино міцне і приємне”. Потім випив лесбоське і сказав: „Обидва вина добрі, але лесбоське приємніше”. Ні в кого не було сумніву, що цими словами він вибрав Теофраста, родом із Лесбосу. Після смерті Арістотеля всі учні зібрались навколо Теофраста [4].

Теофраст (372 – 287 рр. до н.е.) за своє довге життя був свідком трагічної історії Греції – втрати Грецією своєї незалежності, що спричинила виникнення елліністичних держав та елліністичної культури. За життя Теофраста пережила розквіт політична й ораторська діяльність Демосфена, набув популярності і процвітання арістотелівський Лікей, а його учень Менандр відкрив епоху новоаттичної комедії.

Теофраст був першим схолярхом періпатетичної школи, яка тільки після смерті свого засновника була визнана юридично. Він перетворив святилище Муз – Музейон – в особливий заклад, що став прототипом знаменитого Музейона в Олександрії.

Діоген Лаертський зберіг заповіт Теофраста про Музейон [5, с. 36-57]. Основною частиною Музейона було святилище Муз із вівтарем, оточене садом з алеями, в яких відбувалися прогулянки (περίπατος), поєднані з лекціями, – цей звичай і дав офіційну назву арістотелівській

школі. До саду прилягали житлові будинки, в яких філософи мешкали своєрідним інтернатом, зі спільними трапезами, жертвоприношеннями, науковими заняттями.

Життя Теофраста було небагате подіями. Діоген Лаертський згадує тільки про його коротке вигнання за часів правління Деметрія Поліоркета, який видав едикт проти філософів. Він повідомляє про 2000 учнів філософа і про понад 200 його творів. Теофраст писав на природничі теми, і два його ботанічні твори – „Опис рослин” і „Про причини виникнення рослин” – збереглися повністю. Він вважається родоначальником доксографії. Твір „Погляди фізиків” відкриває фізику як науку в літературі. Він психолог і мораліст: його характери – це галерея людських вад, опис і аналіз яких можна знайти в естетичних творах Арістотеля. Нарешті, він – філолог і теоретик ораторського мистецтва, який розробив літературно-естетичні і риторичні категорії на основі класичної елліністичної теорії і практики грецького красномовства, які представляють „Риторика” Арістотеля і промови Ісократів.

Діоген Лаертський повідомляє, що за словесне мистецтво Арістотель назвав свого учня Теофраста („Божественний у мовах”) і замінив цим псевдонімом його справжнє ім'я – Тіртас [5, с. 58].

З історії та теорії літератури Теофрасту належать такі твори: „Про склад” (або „Про стиль”); „Про мистецтво поезії”; „Про смішне”; „Про комедії”; „Про віршовані розміри”; „Про натхнення” [1, с. 158].

Цей перелік свідчить про широту філологічних інтересів та ерудицію Теофраста. Із твору „Про склад” до нас дійшли тільки 24 фрагменти, що збереглися в трактаті „Про стиль” Деметрія, у трактатах Цицерона про ораторське мистецтво, у Діонісія Галікарнаського і в коментаторів Арістотеля.

С.В. Меликова-Голстая в „Античных теориях художественной речи” зазначає: „Хоч книга Теофраста „Про стиль” до нас і не дійшла, однак нам зрозуміло, що вся антична теорія мови стоїть на його плечах; це він для численних розділів про художню мову увесь зібраний матеріал скерував в ту систему, яка знаходиться в елліністичній римській риторичній” [2, с. 155].

Трактат „Про склад”, навіть у реконструйованому вигляді служить прикладом зіткнення риторичної і поетичної, переходу однієї в іншу, який виникає в результаті віддалення ораторського мистецтва від сфери його практичного застосування, коли появляється, як каже Квінтіліан, „чиста насолода” від словесності, зумовлена про-

цесом „саморозгляду” [7].

Сімплікій, коментатор Арістотеля, говорить: „Таким чином, склад (стиль) ставить мету дослідження, яку у творі про частини мови висуває Теофраст. Наприклад, чи є ім'я і дієслово – частинами мови, чи частинами мови є члени, сполучники та інше. Останні утворюють і стиль, а ім'я та дієслово є тільки частинами мови. А що собою являє мова проста і мова метафорична? Які її особливості? Що таке апокопа, синкопа, афреза? Які з них прості, які складні, які наповнину складні та інше? І все, що говориться про достоїнства мови: що таке „ясність у мові”, що таке „пишність”, що таке „милозвучність” і „переконливість”? (Коментарі до „Категорій” 1551, р. 3 b – № 23, Mayer, p. 15).

Реконструкцією трактата „Про склад” (стиль) у XIX ст. займалися Е. Егже (частково), повністю – К. Рабе (1890 р.), А. Майєр (1910 р.). Останній детально реконструював трактат. На думку А. Майєра, у I розділі трактату Теофраст виклав теорію 3-х стилів, у II розділі „Про вибір слів” дав оцінку критерію краси слів, досліджував речення, які мали відхилення від норми, вживання іноземних і маловживаних слів, аналізував зв'язок слів у реченні. У III розділі містився матеріал про порядок слів, про фігури, про ритми.

У IV розділі Теофраст розглядав властивості мови: пишність, милозвучність, силу. В цьому розділі він виділив достоїнства мови, які вважав критерієм кращого оратора. До достоїнств мови зараховує: 1) чистоту еллінської мови, 2) ясність, 3) лаконізм, 4) наочність, 5) відповідність, 6) переконливість [9].

Цей трактат засвідчує різні принципи підходу до теорії ораторського мистецтва в Арістотеля і Теофраста.

Арістотель будував свою теорію оцінок словесності на двох критеріях: ясності (σαφήνεια) і відповідності (πρέπον). Мова набуває відповідності, писав Арістотель, якщо вона буде відображати почуття і характер та відповідати тим предметам, які вона передає (Арістотель, Риторика III, 6, 1408 a).

Достоїнство мови Арістотель оцінює з точки зору її пізнання. Тріаду Арістотеля „предмет – характер – почуття” Теофраст перетворив у тріаду „відповідність – мовець – слухач”. Це підтверджує трактат Діонісія Галікарнаського „Про Лісія”, в основі якого лежить твір Теофраста. Характеризуючи промови Лісія, Діонісій пояснює поняття „відповідність” так: „Лісій і для віку, і для походження, і для виховання, і для звичок, і для життя, і для всього іншого знаходить відповідні слова: ретельно вимірює свій виклад із слухачем ... мова в нього відрізняється залежно від її змісту: коли він починає говорити, то мова в

нього спокійна і звернена до відображення характеру; коли він викладає основну частину – мова переконлива і без зайвих слів; коли він спростовує, то мова – здовжена і ущільнена, а в кінці – довільно побудована і скупа” (№ 13, Діонісій Галікарнаський. *Lys. iud.*) [6].

Теофраст повертається до доарістотелівської кількості рівноправних достоїнств мови (ἀρεταὶ λέξεως). Він розширив сферу і поняття вживання „відповідності” та зробив її канонем художніх достоїнств літературного твору. Ці достоїнства мають місце, на думку Теофраста, тільки у художній мові, яку Теофраст протиставив мові науковій (філософській). Тим самим, він розвинув думку Арістотеля про поділ мови на публічну (δημηγορικὴ λέξις) і судову (δικανικὴ λέξις).

Коментатор Арістотеля Аммоній пояснює цю частину вчення Теофраста так: „як визначив філософ Теофраст, мова буває двох видів: одна звернена до слухачів, яким вона щось пояснює, інша – до предметів викладу, де мовець переконує слухачів. Перша відображається в поетичній та ораторській мові через ясність, приемність, відповідність і своїм переконанням насолоджує, вражає і підкоряє слухача. Друга спрямована на предмет, щоб спростувати брехню і довести істину. З цього фрагмента видно, що Теофраст ставить в один ряд відповідність, ясність, милозвучність”.

Цю точку зору підтверджує Цицерон у трактаті „Оратор”, в якому характеризує красномовство та зображає ідеального оратора-аттициста. Мова такого оратора нехай буде чистою та латинською, нехай він говорить ясно і зрозуміло, та нехай стежить за відповідністю висловлювань [3, с. 51].

Штрукс, дослідник Теофраста, довів, що у Цицерона виступають ті самі достоїнства мови, що й у Теофраста: чистота латинської мови (*latinitas*) відповідає чистоті грецької мови (*ελληνισμός*) [8, с. 49].

Твердження, що оратору необхідно володіти методом цілковитого викладу матеріалу і що основу цього методу становить вивчення граматики рідної мови, знаходимо у Діонісія Галікарнаського (№ 13 a, *Dion. Hal. Comp. verb*) [6], у Цицерона „Про оратора” III, 40 [3, с. 51], у Квінтіліана „*Instit. oratoria*”, VIII, 1, 2 [7]. Цицеронові „ясність і зрозумілість” (*dilucidum planumque*), як і відповідність висловлювань (*decorum*), не викликають сумнівів у своїх грецьких корелятах, перше з них є перекладом теофрастової *σαφήνεια*, а друге – теофрастового *πρέπον*. Достоїнство („величавість”) було відновлене Штруксом на основі інтерпретації понять Цицерона *afluens* та *suave*.

Пишність (*afluens*), як довів Штрукс, відповідає поняттю „величавість” (*μεγαλοπρεπές*) у Теофраста, а милозвучність (*suave*) – поняттю

(ήδύ). Штрукс дослідив у Цицерона четверте достоїнство – красу слів (ornātus verbōrum) („Про оратора” III, 37), що відповідає грецькому (κατασκευή), яке об’єднує „величавість і приємність”. Поняття „приємність” (ήδύ) Теофраст поділив на „витонченість” (γλαφυρόν), на „приємність” у власному розумінні (χαριετισμός) і на „жарти” (ιλαρά), які утворюють прикраси мови.

Виходячи із трактату Діонісія Галікарнаського „Про сполучення слів”, Теофраст поділив достоїнства мови на головні і другорядні. Із достоїнств мови головні є необхідними та повинні існувати у всіх мовах, а другорядні – тільки у деяких. До головних достоїнств Теофраст зараховує „ясність”, „відповідність” і „переконливість”, а також „короткість”, запозичену у стоїків. До другорядних, на думку Теофраста, належать „наочність”, „відображення характерів”, „прикраса”, яка складається із милозвучності і величавості.

Ясність сприяє формуванню такої мови, яка „послугується завершеними реченнями”. З ясністю Теофраст тісно пов’язує „переконливість”, яка полягає в тому, що не треба все передавати розлого і точно, деякі речі слід пропускати і давати можливість слухачеві осмислювати. Осмислюючи пропущене, він стає не тільки слухачем, а й твоїм співрозмовником, приборчиком.

У комплексі „оратор – слухач”, який пропонує нам Теофраст, виникає пряма залежність сприйняття слухача від вміння оратора будувати свою мову так, щоб спрямувати хід думки слухача до правильної мети.

Втілення „короткості”, що перебуває у прямому зв’язку з „ясністю” та „наочністю” (ενάρυεια), Теофраст знаходить у Лісія. Це достоїнство Діонісій називає „гідним захоплення” (№ 13, Діонісій Галікарнаський *Lys. iud.*).

Фрагменти зберегли трактування деяких другорядних достоїнств мови – величавості, приємності, сили. Теофраст описав ці достоїнства в їх реальних проявах відповідно до об’єкта, який представляє оратор; такому описові відповідав аналіз словесних засобів, що вживалися при описі того чи іншого явища. Так виникає характерний для Теофраста ряд „предмет – стиль” (πράγματα – λέξις чи σύνθεσις).

Величавість, як вважає Теофраст, дуже близька до відповідності. Застосування величавості у мові вимагає точного визначення предмета відповідно до стилю. „Бо хто слухає про велику справу, – викладає Деметрій Теофраста, – думає, що й оратор говорить величаво”. Очевидно, слід досліджувати не те, про що йде мова, а те, як треба говорити. Трапляється, що велике, про яке говорять, іноді спотворює природу предмета. Зовнішні ознаки величавості передбачають дотримання стилістичних правил, від яких мож-

на відступати, а кожен відступ підтверджується прикладами, частина яких взята Деметрієм із Теофраста.

Характеристику „приємності” теж знаходимо у Деметрія. Основною ознакою „приємності” є відшліфована мова (γλαφυρός). Теофраст ділить її на приємність і величність. Перше поняття властиве ліричним і драматичним поетам, а друге – забавним жартам Лісія і Софрона. Останньою серед низки другорядних достоїнств Теофраста є введена ним сила (δεινόν). Об’єктом „сили” служать речі, які викликають незадоволення чи гнів.

Теофраст писав про вибір слів. Про це свідчать трактати Цицерона „Про оратора” і Квінтіліана „Виховання оратора”. Крім того, Деметрій зберіг фрагмент, що містить основний критерій вибору слів і їх красу: краса слова – це те, що приємно впливає на слух, на зір, на думку. Коментар до цього положення знаходимо у Цицерона і Квінтіліана.

Цицерон, користуючись положенням Теофраста, стверджує, що для насолоди слуху треба вибирати слова, які „гарно звучать”. Цю думку розвиває Діонісій Галікарнаський: при сполучення слів треба підбирати слова, гарні за своєю природою.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що коло філологічних інтересів Теофраста було дуже різноманітне. Йому належить вчення про три стилі, започатковані Арістотелем, а трактат „Про стиль” став типологічним описом ідеального стилю, що знайшов своє продовження в теорії римського красномовства, зокрема, в анонімній „Риторичі до Гереннія” та в трактаті Цицерона „Про оратора”.

Література

1. Древнегреческая литературная критика / под ред. Л.А. Фрейберг. – М. : Наука, 1975. – 158 с.
2. Меликова-Толстая С.В. Античные теории художественной речи / С.В. Меликова-Толстая. – М.; Л., 1936. – 155 с.
3. Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве / перев. с лат. Ф.А. Петровского, И.П. Стрельниковой, М.Л. Гаспарова; под ред. М.Л. Гаспарова. – М., 1972. – С. 51.
4. A. Gelli Noctium Atticarum libri XX. – Lipsiae, 1903.
5. Diogenis Laertii. De clarorum philosophorum vitis, dogmatibus et epophtegmatis. Libri X. Rec. C. Cabr. Cobet. – Parisiis, 1872. – Libr. V. – P. 36–58.
6. Dion. Hal. – Dionysii Halicarnassii Opuscula / ed. L. Radermacher et H. Usener. Vol. 1–2. – Leipzig, 1909.
7. M. Fabii Quintiliani Institutiones oratoriae libri XII /

- rec. E. Bonnell. – Leipzig, 1872-1874. – II, 18.4. 9.Theophrasti. Περί λέξεως libri fragmenta / ed.
8.Stroux Io. De Theophrasti virtutibus dicendi. – A. Mayer. – Lipsiae, 1910.
Leipzig, 1912. – 49 p.

The article is devoted the linguistic studios of Teofrast, in particular to dignities of language: to the cleanness, clarity, brevity, evidentness, accordance, persuasiveness. The analysis of works is given „About composition” (or „About style”), „About the art of poetry”, „About funny”, „About comedies”, „About the written in verse sizes”, „About inspiration”.

Key words: *dignities of language, clarity, evidentness, poetics, rhetoric.*

Рассматриваются языковедческие студии Теофраста, в частности достоинства языка: чистота, ясность, краткость, наглядность, соответствие, убедительность. Подается анализ произведений „О составе” (или „О стиле”), „Об искусстве поэзии”, „О смешном”, „О комедиях”, „О стихотворных размерах”, „О вдохновении”.

Ключевые слова: *достоинства языка, ясность, наглядность, поэтика, риторика.*